

LITTERATUR

PARTILEDA OCH BORGFRED UNDER FRIHETSTIDEN

UR NYARE LITTERATUR

Av docent SVEN ULRIC PALME, Uppsala

För eftervärlden te sig åren 1719—20 som vändpunkten i Sveriges nyare historia. Så tedde de sig icke för samtiden. Utåt var riket vid Karl XII:s död hårt trängt av mäktiga fiender men icke besegrat och icke utan gott hopp om att den sista karolinska hären under den nordiska ligans splittring kunde vinna åter förlorade provinser och spärrade marknader. Inåt tycktes enväldets fall endast markera ett pendelslag i århundradens tvekamp mellan kungligt och högaristokratiskt välde. Det skulle dröja flere årtionden efter Nystadfredens ratifikation och författningsverkets fullbordan, innan de årens skickelsedigra avgöranden blevo klart skönjbara, ja, till sin verkliga innebörd ha de i åtskilliga hänseenden icke blivit det förrän i våra dagar. Också de omedelbara verkningarna kommo endast dröjande till synes. Längre väntade man, att en ny förskjutning av maktbalansen i Nordösteuropa skulle följa på tsar Peters död. Inåt tedde sig Arvid Horns högadliga rådsregering som en arvtagare i mera än ett hänseende till de höga herrarna i Karl XI:s förmyndarregering. Först 1740-talets olyckliga ryska krig blottade för samtiden den verkliga innebörden av Nystadfredens landavträdelser. På den inre politikens fält hade den nya författningens i social mening byråkratiska kynne framträtt i 1730-talets tvekamp mellan riddarhusaristokrati och riddarhusdemokrati och i den unga adelns seger.

Sedd från skilda synpunkter ter sig 1738 års politiska gruppering som motsättningen mellan tvenne utrikespolitiska system, det franska och det engelska, som motsättningen mellan oförvägen vikingahåg och eftertänksam odalbondetröghet i svenskt kynne — formuleringen är Lagerroths — eller som motsättningen mellan försörjningspolitiska och protektionistiska intressen inom ramen för en tidsbundet merkantilistisk näringspolitik. Vad som härvidlag varit det väsentliga, må lämnas därhän. Ett är säkert: att de segrande hatarna omslöto både Frankrikes gamla vänner i svensk politik, ur traditionellt franksinnade släkter som de la Gardie och ur det karolinska enväldets franska parti, den holsteinske tronpretendentens forna vänner och anhängare, de unga och missnöjda officerare och ämbetsmän, som utgjorde riddarhusdemokratiens *gros*, stapelstädernas storköpmän och fabriksidkare och slutligen lyckökarna, som lockades av hoppet om höga äreställen och av de frikostigt utdelade franska mutorna.

Motpartiet, som konsoliderades under de följande riksdagarna, om-slöt präste- och bondeståndets fredsvänliga flertal, det gamla syste-mets företrädesvis högadliga anhängare inom adeln samt bland bor-garna minuthandlarna och de förmögnare handelsskråna — alltså bor-gerskapets flertal, som genom det oligarkiska valsystemet förlorat sitt avgörande inflytande på riksdagsmannavalen. Dess engelska oriente-ring var tydlig icke blott i fråga om den stora politiken. Bland dess män mötte i främsta rummet anhängarna av engelsk utilism och bor-gerlig anda.

Så kom genombrottet för den parlamentariskt-demokratiska princip, som i formellt hänseende gav den nya författningen dess prägel, att bli genombrottet också för en politisk reaktion (Lagerroth) — genom att det karolinska enväldets byråkrati tog makten för att realisera, enligt egen uppfattning, en yttre politik efter Gustav Adolfs och Karl XII:s mönster: dels med Frankrike, dels mot Ryssland.

Denna i så många hänseenden brokiga, i åtskilligt paradoxala poli-tiska gruppering skulle komma att bestå i trettio år av häftig parti-kamp. Dess första allvarliga kris dröjde dock icke länge. Redan i bör-jan av 1740-talet sågo insiktsfulla bedömare klart, att statsmaktens koncentration till partikonklaven i riksdagens utskott hotade att lam-slå själva regeringsmakten. »Här saknas hos regeringen den styrka, som den verkligen bör äga, och jag vet nästan intet, om här är mo-narki, aristokrati eller anarki», sade en av hattpartiets främsta män i en riddarhusdebatt 1743. Men denna kritik av författningen riktade icke sin udd mot partisystemet som sådant, lika litet som de planer på en begränsad revision av författningen, C. F. Scheffer och andra le-dande hattar hyste under åren kring 1750 — de gällde endast den exe-kutiva maktens stärkande i det härskande partiets intresse.

Det var först uppkomsten av ett tredje parti, som på allvar satte partisystemet under debatt, och det därför att detta, hovpartiet, syf-tade till en inskränkning av ständermakten till konungamaktens för-mån och därmed till en minskning av partiernas rörelsefrihet. I själva verket har hovpartiets ledande personlighet, drottning Lovisa Ulrika, sökt resultatet av sin verksamhet som partichef och politisk konspira-tör långt vidare — i ett statsskick liknande det upplysta enväldet i hennes preussiska hemland. Efter 1756 års olyckliga revolutionsförsök fick därför partisystemet ett officiellt erkännande. »Skiljaktiga tänke-sätt äro icke att undvika hos en fri nation», hette det sålunda i stän-dernas instruktion för den unge prins Gustavs nye guvernör. »De bliva genom en konungs omsorg nyttiga, då han lämnar alla ett oväl-digt beskydd, då ingen dömes utan efter dess gärningar och gärning-arna åter icke annars än efter lag.» Och i riksdagen hette det vid dryftandet av denna instruktion, att få sanningar i sig själva ägde sitt fulla ljus; alla de andra måste framletas genom övertvägande av skäl och motskäl. Skiljaktiga meningar voro alltså nyttiga, när de ge-nom försorg av en klok konung rätt användes.

Det är emellertid betecknande, att denna princip samtidigt sattes i fråga av en fanatisk partiman. 1756 års riksdag bevittnade icke blott ständernas triumf och konungamaktens djupa förnedring utan också

en partiförföljelse av större omfattning och hänsynslöshet än någonsin tidigare.

Räfsten 1756 hade i själva verket drivit partienväldet till dess spets, och det var icke längre möjligt att genom en författningsändring trygga rådets auktoritet gentemot ständerna. Tanken låg då nära till hands att återge regeringsmakten något av dess inflytande genom att öka konungens makt. Drottning Lovisa Ulrika och hovpartiets spillror sökte också kontakt med de yngre mössorna, som i oppositionsställning kunde tänkas utlova en maktförskjutning jämväl till konungamaktens förmån som vederlag för hjälp vid hattregimens störtande — det gällde att med hänsynslös opportunist utnyttja upplösningssymptomen inom de bägge stora partierna (Linnarsson). Av allt att döma gävo mössorna dock aldrig några bindande utfästelser i den vägen. Det var aldrig nödvändigt, när den politiska utvecklingen tvingade hovet att söka samarbete — hattarnas krig mot Preussen var icke endast ett vådligt utrikespolitiskt äventyr utan också ett slag mot hovets förbindelser med utlandet. Äventyret blev emellertid hattregimens sista. De svåra motgångarna satte hela dess regeringssystem på spel. Av en ny riksdag väntade man ett parlamentariskt nederlag och en ny fruktansvärd partihämnd — men nu från mössornas sida. Samtidigt såg Lovisa Ulrika i det nya läget en möjlighet att vända de svenska nederlagen i seger för sin personliga maktpolitik.

När riksdagen till sist samlades på hösten 1760, lyckades det hattarna att genom en rask kupp och generösa mutor vinna övertaget vid talmans- och utskottsvalen. Detta blev avgörande för krisens utveckling, därför att det sedan icke blev möjligt för mössorna och hovet att helt utnyttja sin labila majoritet i stånden. Ett jämviktsläge hade uppstått i partikampen. Hattarna måste varje stund vänta en räfst med den gamla regimen. Mössorna och hovet kunde icke genomföra den, därför att de icke vunnit majoritet i utskotten. Hela statsarbetet hotades av förlamning i ett läge, då alla krafter erfordrades för att få ett slut på kriget. Till detta kom emellertid, att bägge de stora partierna hotades av en ödesdiger kassabrist. Frankrike och Danmark hade på hösten 1761 indragit sina subsidier till hattarna. Lovisa Ulrika sökte med ringa framgång avtvinga sin bror i Preussen tillräckligt med pengar för att köpa fredspartiet en säker majoritet i stånden. På alla håll fruktade man, att nästa dag skulle rubba denna jämvikt. I det läget inleddes på nyåret 1762 förhandlingar om en politisk borgfred intill riksdagens slut — nyligen skildrade av Olof Jägerskiöld. Vem som tog initiativet, vet man icke, men allt talar för att det var hattarnas ledare, Axel von Fersen. Hans parti hade också mest att förlora på en räfst med krigsivrarna, samtidigt som de ekonomiska hjälpkällorna hotade att sina.

För hattarna gällde det nu att få till stånd en borgfred utan omkastning av den utrikespolitiska kurs, som ensam kunde trygga Frankrikes stöd vid slutkampen mot hov och mössor. Det gällde också att få riksdagen hemförlovad — vid en ny riksdag kunde maktförhållandena åter förskjuta sig till den gamla regimen förmån. Slutligen

gällde det att under drottningens bemedling få en fred utan inre regimförändring. För hovet gällde det att stärka konungamaktens auktoritet och få detta resultat befast för framtiden genom en författningsändring. För mössorna gällde det att trots hattarnas maktställning i utskotten vinna något resultat av sin övervikt i stånden.

Sällan har en ömtålig politisk förhandling, förd i ett labilt läge mellan missunnsamma medtävlare, krönts med så stor framgång. Freden vanns, riksdagen avslutades utan det politiska jordskred, hattarna fruktat, konungamaktens auktoritet hade verkligen stärkts genom fredsmedlingen, men till någon författningsändring hade man icke velat bekväma sig — på sin höjd har Axel von Fersen personligen gjort drottningen utfästelser för framtiden (Jägerskiöld). Överenskommelsen gjorde det möjligt att nödtorftigt sätta regeringsmaskineriet i gång igen, men det ligger i sakens natur, att den dock lämnade alla parter missnöjda, hattarna över att se sin forna maktställning hotad, mössorna över att icke ha fått en fullständig regimförändring till stånd, hovet över den uteblivna författningsändringen.

Överenskommelsen om politisk borgfred vid riksdagen 1760—62 gällde endast till ständernas hemförlovning. På hösten samma år återupptogs emellertid de förhandlingar, som på våren haft så stor framgång (Jägerskiöld). Det skedde på initiativ av drottningen, som på denna väg hoppades kunna uppnå vad vårens förhandlingar endast ställt i utsikt, en författningsändring till konungamaktens förmån. Drottningens förtroendemän Fredrik Carl Sinclair och några få ledande män från de bägge stora partierna hade en del överläggningar, men dessa ledde tillsvärd icke till någon ny överenskommelse — det är tydligt, att dessa strävanden betraktades med den största misstro bland både hattar och mössor. Först inför 1765—66 års riksdag träffades slutligen en överenskommelse mellan hovet och några enskilda partiledare bland både hattar och mössor om att vid den stundande riksdagen gemensamt söka åvägabringa en författningsändring, som skulle återställa konungamaktens inflytande på befodringsärendena till den ännu gällande författningens bokstav. Det är icke omöjligt, att man för att trygga planens genomförande också avtalat en politisk borgfred under riksdagsförberedelserna.

Om denna överenskommelse träffats i för partierna bindande former, är alldeles ovisst. Det är också möjligt, att det hela endast varit ett spegelfäkteri från partiledarnas sida för att, envar på sitt håll, dra hovet och motståndarna vid näsan. I alla händelser ledde avtalet icke till resultat. På senhösten 1764 kom det till öppen brytning mellan hovet och hattledarna. Någon borgfred vid riksdagsförberedelserna blev det icke. Både hattar och mössor kände sig helt obundna av det avtal, som kan ha träffats. Då hovet försökte rädsla sin vinst av överenskommelsen, författningsrevisionen, genom att erbjuda vartdera partiet sin allians i hopp om att sedan kunna spela vågmästare mellan dem, inhöstade det endast ett nytt misslyckande. Det gick icke att hålla de bägge förhandlingarna isär. Efter mössornas överväldigande parlamentariska seger vid riksdagens början stod den partiförföljelse, man så länge fruktat, icke att hejda.

Planerna på en politisk borgfred skulle emellertid ännu en gång aktualiseras i frihetstidens parlamentariska liv. Då Gustav III på våren 1771 återvände från Paris för att tillträda sitt rike, lät han föreslå partiledarna en borgfred under den stundande riksdagen. Det är icke omöjligt, att uppslaget kom från samma kretsar inom hattpartiet, som tagit initiativet till partiförhandlingarna 1762 och som stött drottning Lovisa Ulrikas planer på en politisk borgfred före 1765—66 års riksdag. I alla händelser stagnerade 1771 års underhandlingar redan efter ett par sammanträden. Endast på en punkt hade enighet stått att nå, nämligen om att ingen förändring av författningen skulle ske vid riksdagen. Sedan partiläget vid riksdagen klarnat, kunde dessa förhandlingar emellertid återupptagas. Det labila jämviktsläge, som blivit resultatet av talmansvalen, gjorde alla parter mera hågade för en uppgörelse. En sådan träffades också i slutet av juni 1771, och den gällde författningens bevarande, en konungaförsäkran i anslutning till 1751 års, utrikespolitisk neutralitet och inställande av all partiförföljelse. Men icke heller detta avtal, som träffats muntligen men av allt att döma i bindande form, kom att upprätthållas. Mössornas framgångar vid utskottsvalen i de ofrälse stånden ledde till en splittring inom partiet självt — de ofrälse partimännen ville icke låta beröva sig en triumf genom de högadliga partiledarnas överenskommelse. Ståndsstriden blossade upp i full låga, och marken var beredd för Gustav III:s revolution.

* * *

Enigheten i politiska liksom i religiösa frågor hörde till de förhärskande motiven i medeltidens statsläror och skulle så förbli långt in i nyare tiden. Redan Erikskrönikans senare inledning klagade över svenskarnas benägenhet för söndring och tvedräkt, och klagolåten återklingar i vasakonungarnas politiska propaganda, i Gustav I:s brev och proklamationer, i Karl IX:s historiska anteckningar och demagogiska riksdagstal. Alla ständers enighet — en för alla och alla för en — var också formeln för den nationella sammansvärjning, som reste udd och egg icke blott mot liturgiska irrläror och polskt inflytande på konungamakten utan också mot den svenska rådsaristokratiens anspråk på vidgat inflytande i statslivet. Den splittring, man bekämpade, skar icke blott, liksom under unionstiden, tvärs igenom stånd och klasser. Det gällde också splittringen mellan stånden, och här hävdade konungamakten kravet att, när ständerna stannat i skiljaktiga beslut, få ta det den ansåg riktigast och bäst. 1720 års författningsverk innebär i den oavbrutet fortgående kampen mellan samhällsklasserna byråkratiens seger också över odalstånden. I den ståndsstrid, som avslutade frihetstiden, flammade en genom hela perioden fortgående, blott tidvis och nödortfigt dold tvekamp upp i ljus låga. Länge gällde denna tvekamp endast böndernas representation i sekreta utskottet. Från 1743, då bondeoroligheterna i landsändarna satte skräck i riddarhuset, gällde den de adliga privilegierna överhuvud taget — en hittills föga observerad utvecklingslinje. Mot denna splittring mellan stån-

den fördes riksdag efter riksdag enighetens talan av framskjutna representanter för bägge de rivaliserande partierna. Den äventyrade nämligen själva författningens grundval, den adliga byråkratins välde.

Men det fanns i det medeltida arvet också något, som talade för splittringen och mot enigheten. Den skolastiska dialektiken hade lärt, att sanningen visserligen vore en och odelbar men att man bäst nådde fram till den genom att ställa upp skäl och motskäl. Det skolastiska disputationsväsendet hade haft en utlöpare i de svenska rådsdebatterna under 1600-talet, där man, som det hette, diskurerade *pro et contra* och där oppositionen alltid i viss mening opponerade *ex officio*. Denna skolastiska tradition återropades ofta på frihetstidens riddarhus till partiväsens försvar. »Om ej tillåtet vore att anföra skälen mot och med, skulle ofta sanningen ej så väl framkomma och den upplysning saknas, som genom skäliga kontradiktioner vinnes», förklarade sålunda vid 1741 års riksdag på tal om beslutet att sända trupper till Finland en motståndare till hattarnas krigspolitik. Samma tanke ligger bakom det erkännande, partiväsendet fick i samband med instruktionen för prins Gustavs uppfostran.

Medeltidens fördömande av splittringen och dess höga värdesättning av enigheten levde starkare kvar i den europeiska kontinentens absolutistiska stater än i Sverige. Där ute betraktade man tankefrihet, yttrandefrihet och partiväsen som en olycka för ett land. Argument hämtades från partistrider i det gamla Grekland, i det gamla Rom och i 1200-talets Florens. När Montesquieu förde den politiska frihetens talan, måste han gå tillbaka till dessa exempel och bestrida, att patriciernas och plebejernas tvedräkt skadat Rom. Tystnaden i stater utan partier vore, menade han, som tystnaden i den stad, fienden just skall ockupera. Engelsmannen David Hume, som levde i ett friare statsskick, framställde partisystemet som ett oundvikligt ont och intressepartier som de minst farliga. Bägge dessa teoretiker voro flitigt lästa i Sverige, ja, Montesquieus tankar om romarnas välde och fall funnos översatta redan 1755 och Humes essäer i utdrag redan 1767; det förvånar därför icke att finna Montesquieus och Humes argument återklinga i riksdagsdebatterna. Så erinrade en ofrälse talare under striden om Gustav III:s konungaförsäkran om att Roms frihet och ära varit störst, då både patricier och plebejer innehaft statens högsta ämbeten. Det är samma uppfattning, som Jacob Wallenberg givit uttryck i sina välkända avskedsord till hemlandet:

Låt hatt och mössa dras! Låt tvedräkts åskor knalla!
En ek, som då och då en liten skakning har,
i jorden bättre fäste ta'r.
När Rom ej trätte mer, begynte det att falla,
och England når sin höjd mitt under split och kiv.
Parti är fria staters liv.

Tankar, som anslöto sig både till Montesquieu och Hume, framfördes av partisystemets försvarare vid 1766 års riksdag: »Partier måste i

alla slags regeringssätt givas», hette det sålunda i ett memorial hos adeln, »och om där inga funnes, vore det ett tecken till stor trädedom och nedslagna sinnen, helst i fria republiker. Människor hava olika, ja, ganska ombytliga tänkesätt om allting: om de intet finge yttra dem i allmänna angelägenheter, varom begreppen måste vara så olika, vore det ett bevis, att en sådan republik råkat i ett så mäktigt partis våld, som intet ville låta tala vid sig utan krävde en blind lydnad. Partier göra således, när intetdera råder med att upphäva sig till tyranner över varandra, något gott. De kontrollera åtminstone varandra, och ett upplyst folk skiljer snart trätan dem emellan.» Och i nära anslutning till Humes essä om politiska partier förklarade en av 1771 års pamflettförfattare till försvar för partiväsendet, att »partier äro ett *malum necessarium*, som i fria regeringar ej gärna kan undvikas».

Under frihetstidens första decennier fördömdes partisystemet, splittningen och den politiska ostadigheten med alla de argument, som Montesquieu nödgats gendriva. Det var emellertid till en början de äldre mössorna, som förde enighetens talan. Det holsteinska partiets och hattarnas opposition äventyrade Arvid Horns regim, och de hotade värjde sig gärna genom att ställa fram enigheten som ett politiskt mål och tvedräkten som ett hot mot rikets oberoende och ära. »Den oenighet, som under oss beklageligt nu i några år uppvuxit, är en fördömmelig rot, som ej annat från sig avlar än vårt och våra efterkommandes fördärv och undergång», yttrade sålunda en gammal karolin vid 1738 års riksdag. Och två år senare återfinnes i adelsprotokollen det första uttryckliga fördömandet av partisystemet och partinamnen. Det är en av mösspartiets medlemmar, som erinrar ståndet om »att skilda namn i en förbannad stund blivit satta på svenska män, vilket så länge Sverige stått aldrig tillförne är hört». Han kräver »det allra största straff och vite på dem, som sådana namn nämna, och att vi i Herrans namn söka upprätta enighet, sämja och förtroende oss emellan».

Då mössorna vid 1742 års riksdag ville utkräva ansvar av dem, som anstiftat det olyckliga ryska kriget, var det hattarnas tur att vädja om enighet. »De andra stånden och hela landet anse vårt stånds oenighet som grunden till hela rikets olycka», föll lantmarskalkens ord vid oppositionsstormen mot 1741 års krigsbeslut. Och en av de mest komprometterade av hattledarna vädjade värtaligt om enighet: »Vi veta ju, att det är ett allmänt rykte så inom som utom riket — och Gud give, att ej sanning låge därunder — att rikets invånare äro fördelade i tvenne partier, som tävla om övervikten. Skulle det nu bli bekant, att denna riksdag skall granska vad förra riksdagen gjort, så lär det tagas som bevis på partiernas tillvaro. Vad vill det ge för utseende hos främmande, att vi under brinnande krig rivas och kivas inbördes? Det kan icke annat än skilja oss från alla maktens förtroende som ett tvedräktigt, oroligt och därigenom föraktligt folk!» Annu vid 1746 års riksdag hördes en partilös adelsman föreslå sina ständsbröder att »förkasta all oenighet, förkasta namnen hattar och mössor och i stället eftertrakta att följa gamla och redliga förfäders exempel».

Det parlamentariska genombrottet 1738 reste frågan om yttrandefriheten inom riksdagen själv, alltså frågan om förföljelse mot olikfänkande. »Vår frihet består däri, att var redlig patriot här på riddarhuset säger sin mening fritt ut», sade en av minoritetspartiets män vid debatten om den gamla regimens undanröjdande 1738, och vid följande riksdag försvarade lantmarskalken partisystemet med orden, att »var och en av ridderskapet och adeln skall anse den andra som för fäderneslandet och det allmänna välmenande, fastän man i meningarna ej voro lika». Minoritetspartiets oro för åsiktsförtryck och partiförföljelse tog sig trots sådana försäkringar många uttryck. »Låt vår enighet bestå däri», hette det en gång 1741, »att vi uppriktigt yttra våra tankar och ej hata eller förtrycka dem, som äro av olika mening.» Att denna fruktan icke var fåfäng, visade 1740- och 1750-talets partiförföljelser.

Partisystemets belackare hade alltså liksom dess vapendragare under tidevarvets förra hälft lånat argument både från äldre svensk statsspekulation och från samma meningsutbyte i främmande länder. När partilivets urartning med korrupcion och partijustis efter 1756 års räfst blev allt mera uppenbar, tillgreps väl ännu »sedoläran om sämja och enighet» mot den argumentation för partierna och friheten, som lanserats av Montesquieu och Hume, men samtidigt växte kritiken ut till en självständig, patriotisk och rojalistisk men antiparlamentarisk ideologi. Den tillkom inom hovpartiet under konungamaktens hägn. Dess grundläggande tankar framlades redan 1756 av Erik Wrangel i den kända skriften »Svea Rikes tillstånd» och riktade sig mot ständerväldet, som gjorde medborgarna till herretjänare, sålda under främmande ok, när de i stället borde vara fria undersåtar, styrda av en lagbunden konung.

Det är av särskilt intresse, att hovpartiets tidigare teoretiker anslöto sig till läran om en maktbalans mellan skilda bärare av statsmakten såsom mellan konung och ständer. På det sättet blev själva ordet balans och själva jämviktsbegreppet politiskt innehållsmättat och kunde användas i en annan mening än den ursprungligen avsedda. Så användes det av drottning Lovisa Ulrika under 1760-talet, då hon strävade att upprätthålla jämvikten mellan de bägge stora partierna för att på det sättet skapa en ur konungamaktens synpunkt taktiskt förmånlig balans i statslivet — men en balans av ett helt annat slag än den, man åsyftade genom en fördelning av själva statsmakten. Det förtjänar emellertid att anmärkas, att denna tillämpning av balansläran icke var ny. Den företecknas bl. a. i Humes essä om det engelska styrelsesättets benägenhet för absolutismen. Sannolikt är det samma tillämpning, som återklingar i den gustavianska erans kungssång, troligen diktad kort efter förhandlingarna om borgfred, på våren 1772:

Gustavs skål!
Den bäste Kung, som Norden äger:
Han ej tål,
att viktskål'n ojämnt väger.

Hovpartiets antiparlamentariska ideologi var rojalistisk och patriotisk:

Dyra Prins! Du skall oss lära,
återfå vår forna dygd.
Vakne! Svears gamla ära,
under Gustavs hägn och skygd,

skrev Gustav Fredrik Gyllenborg vid 1760-talets början i en till prins Gustav riktad dedikation till Världsföraktaren, nyligen analyserad av Gardar Sahlberg. Hela dikten reste eggen mot partiväsendet och korrptionen:

Men ömkligt! Allt begrepp om ära har försvunnit.
Till den förnedringsgrad ha våra seder hunnit,
att man sitt tänkesätt som varor håller falt
och tingar äran bort åt den, som mest betalt.
Hon går som skiljemynt i dagligt bruk och vandel.
Långt från att någon skäms för en så nedrig handel,
man tycks berömma sig att ha den konsten lärt
att vinna på ett gods, som syns så föga värt.

Parlamentarismens grundval och drivkraft såg Gyllenborg i egennytan. För att vinna framgång på dess vädjobanor måste man följa detta satiriska recept, troligen direkt inspirerat av C. F. Pechlins manöver vid 1760—62 års riksdag:

I skygd av ett parti min lyckas väg bereda,
dem blott till verktyg ha, då de mig trodde leda,
i skuggan krypa fram men se'n jag fyllt mitt hopp
en ställning sparka ned, på den jag klivit opp.

Sitt patos fick denna antiparlamentariska teori hos Gyllenborg av en fysiokratiskt inspirerad bekännelse till det enkla och hederliga folket:

ett obelevat folk, som äger goda seder.

Detta motsvarades utan tvivel i frihetstidens Sverige av en folklig rojalism, som levde kvar under partistridernas yta, och som gärna i konungen såg det politiska livets tyngdpunkt trots allt.

Man får gå till en författare av ett helt annat kynne än Gyllenborgs för att finna de politiska konsekvenserna fullt ut dragna av den kritik, som riktats mot partisystemet självt. Redan vid 1760-talets början pekade Anders Odel, en habil politisk skribent i hattarnas och den franske ministerns tjänst, vars biografi nyligen skrivits av Erik Hörnström, i en pamflett på faran för att partistriderna skulle leda till envælde. Men det var först sedan Odel genom partivälvningen 1765 kommit att höra till minoriteten och ekonomiskt hårt drabbats av den nya näringspolitiken, som han närmare utvecklade en antiparlamentarisk ideologi. Nu talar han om ett folk, som missbrukat friheten, klandrar självsväld och egennytta. Endast en stark konungamakt

Litteratur

kan, det är hans mening, trygga jämvikten i statslivet, och det är omöjligt att åvägabringa konungamaktens stärkande på parlamentarisk väg. En statskupp är nödvändig, med alla dess risker för ett envælde, som åter skulle rubba den eftersträfvade balansen.

Att Gustav III redan som ung delade den avsky för partiväsendet, som genomströmmar Gyllenborgs och Odels politiska författarskap under 1760-talet, är väl betyogat. Bäggederas skrifter voro också avsedda för honom. Det blev han som i samband med 1772 års statsvälkning gav den klassiska, länge för den historiska forskningen vägledande skildringen av frihetstidens partiliv: »Det är en bedrövligen men allmänt känd sanning, att hat och tvedräkt sönderslitet riket. Nationen har sedan längre tider tillbaka varit skild genom tvenne partier, vilka delat henne så att säga i tvenne folkslag, förenade allenast att sönderslita fäderneslandet. I veten, huru denna söndring fött av sig agg, agget hämnd, hämnaden förföljelser, förföljelserna nya revolutioner, vilket äntligen blivit en periodisk sjukdom, som sargat och förnedrat hela samhället. Dessa välvningar hava skakat riket för några få personers ärelystnads skull.»

* * *

Överenskommelsen om politisk borgfred 1762, planerna på dess förnyande under de följande åren och vid 1771—72 års riksdag motiverades av de intresserade politiska ledarna med tankegångar i nära anslutning till den politiska ideologi, som utvecklades av Gyllenborg och Odel: det gällde att sanera det politiska livet, att försona motståndarna och att hindra det egennyttiga missbruket av en tillfällig parlamentarisk övervikt. Men voro — den frågan måste ställas — dessa ideella, patriotiska motiv också de verkliga? Gällde det icke fastmera att trygga det egna partiets välförstådda syften, för hovpartiet en författningsändring till konungamaktens förmån, för de bägge stora partiernas ledare en frist till en ny riksdag med nya konjunkturen eller endast tills korrptionskassorna åter fyllts och medel funnos beredda för en ny tävlan om majoriteten i stånden?

Någon gång kan man finna, att den antiparlamentariska teori, som utbildats till stöd för hovpartiets politik, också kommit att påverka ställningstagandet i avgörande ögonblick, såsom ideologierna ofta bli till ett mått och en gräns för de intressen, de tjäna. Så var måhända fallet, då drottning Lovisa Ulrika efter mössornas seger vid 1765—66 års riksdag tvekade att söka vinna sitt mål, konungamaktens stärkande, endast med det segrande partiets hjälp — hon hade kanske alltför mycket talat om partiförsoning för att kunna medverka vid den partihämnd, som stundade. Det är blott ovisst, om något anbud om samarbete från mössornas sida vid detta tillfälle verkligen förelåg. Nej, svaret på frågan om det teoretiska momentets betydelse för borgfredspolitikerna 1760—62, 1764—66 och 1771—72 får måhända sökas utanför det parlamentariska livets sfär, i den ekonomiska, sociala och allmänt kulturella utvecklingen under frihetstidens slutskede.

Hattarnas djärva näringspolitik med dess konjunkturstimulerande statliga investeringar i industri och handel syntes på 1750-talet ha nått lysande resultat — det har nyligen framhållits av Bertil Boëthius i en analys av den politiska utvecklingen bland Stockholms borgerskap. I vilken utsträckning freden och ett allmänt europeiskt uppsving härvidlag varit avgörande, må lämnas därhän. Fabriker, tillverkningsvärden, arbetarantal, pris och efterfrågan på de svenska exportvarorna visade en löftesrik stegring, som icke mattades. Det var en även på det ekonomiska fältet framgångsrik regim, som 1756 fastslog styrelsesättets okränkbarhet och gav partiväsendet officiellt erkännande. Men bakslagen skulle icke låta vänta på sig. Statens investeringar hade varit omöjliga utan en hänsynslös sedelemission, och endast med de ryktbara växelkontorens hjälp hade det gått att till en tid hejda kursens stegring. Så tillstötte 1755 års internationella handelskris, förorsakad av Lissabons förstöring och krigsutbrottet England—Frankrike, och det blev icke längre möjligt att upprätthålla kursen. Följande år kom missväxten, och den pågående riksdagen tillspetsade läget genom ytterligare sedelemissioner för nya investeringar och för deltagandet i kriget mot Preussen. Situationen förvärrades, då den internationella krisen avlöstes av en hektisk men kort högkonjunktur, förorsakad av kriget och hos oss ytterligare stimulerad av prisstegringen. Det är icke osannolikt, att denna tillfälliga konjunktursvängning räddade hattpartiet från en katastrof vid 1760—62 års riksdag. Läget labilitet och utvecklingens tendens var dock oförtydbar. Växelkontorens misslyckande träffade direkt en hattpartiets högborg — storköpmännen i borgarståndet. Mitt under riksdagen började en depression, som skulle komma att präglade hela decenniet. Freden med Preussen och en minskning av investeringarna kunde icke rädda statsverket, som hölls flytande med bankens hjälp. Den största oro härskade i hela samhället som en följd av prisstegringen och den rasande kursen. Dyrtiden ledde till hungersnöd. »Allmänheten knorrar och hotar under fyra ögon med upplopp», skrev ett av de störtade växelkontorens förra chefer, den myndige grosshandlaren Isak Clason, kort efter riksdagens slut till Patrik Alströmer. »Omtanka måste användas på egen konservation.» Samma år utbröt en svårartad strejk bland gevärssmederna i Jönköping, en tidig eruption av ett helt nytt slags social oro, den proletära.

I detta läge kom 1763 års svåra internationella handelskris, en följd av sjuåriga krigets slut. De svenska handelshusens redan ansträngda kredit sinade. Krascherna lamslog hela näringslivet. Och i den ekonomiska krisens spår följde en djupt ingripande social kris. Det var ståndsstriden, som blossade upp, sedan de radikala yngre mössorna tagit makten vid 1765 års riksdag men snart förlorat övervikten bland adeln. De ofrälse stånden stodo fast sammansvetsade mot det första ståndet. En fruktansvärd partihämnd drabbade skeppsbroadeln. Medelklassen och landsbygden tog ledningen i det politiska livet och förde med sig en ny anda, moraliserande, snål, utilitistisk men samtidigt i modern mening medborgerlig. Kanske hade en stabilisering av det politiska livet på denna grundval varit möjlig, om det gått att sa-

nera penningväsendet — men därutinnan blev mössornas politik ett fullständigt fiasko. Penningkrisen förlamade all företagsamhet, och hattpartiets ivrige pennfäktare Odel fruktade, skrev han till Alströmer, småföretagarklassens omedelbara undergång.

Vad man här bevittnade var i själva verket det gamla ståndssamhällets upplösning. Denna hade under hela frihetstiden företecknats av ständsgränsernas successiva utplånande och ståndens inre splittning, den senare mest utpräglad inom borgarståndet. De nya sociala bildningarna gingo på tvären genom det gamla ståndssystemet såsom bruksidkarnas klass, vilken rymde många adelsmän men saknade egen politisk hemorts rätt. Sådan saknade också de allt talrikare ofrälse ståndspersonerna på landet och de ofrälse ämbetsmännen i staden. Tvärs över de gamla ständsgränserna grupperade sig de politiskt och socialt medvetna i de privilegierades överklass med eller utan sköldebrev och de privilegiekrävandes medelklass — och under dessa klassers inbördes tävlan grodde redan klassmedvetandet bland de helt egendomslösa i den unga industriens arbetarskaror. Detta är bakgrunden till de ofrälse våldsamma anlopp mot adeln vid frihetstidens sista riksdag, men att utvecklingen icke var oförutsedd visar adelns beslut 1762 att till värn för sina privilegier, alltså sina exklusiva ständsintressen, stänga riddarhuset för de nya, för varje år allt mera talrika ståndspersoner, som krävde eller kunde väntas kräva adelskap och introduktion — detta var adelns enda utväg att hejda ståndscirkulationen, även om den icke ens till sin avsedda verkan var ofelbar, så länge konungen kunde placera ointroducerade på de ämbeten, som voro reserverade för adelsmän.

»En blick på 1800-talets historia visar», har en framstående kännare av 1700-talets sociala historia nyligen sagt, »att medelklassens framträngande var uttryck för samhällets fortgående inre omdaning och därför ej i längden kunde undertryckas. Men för samtiden måste de ofrälse anlopp mot det bestående ha tett sig som våldsamma och radikala omstörtningsförsök. De nya krafter, som växte fram, hade ännu icke assimilerat sig med de historiskt, ekonomiskt, socialt och politiskt ledande skikten inom befolkningen» (Boëthius).

Med den ekonomiska krisen och den sociala upplösningen hade under 1760-talet också följt en moralisk, och denna fick desto större politisk betydelse, som den var svårast i Stockholm. Den politiska svindeln med det hänsynslösa tillgodoseendet av privata intressen, den ekonomiska krisen med penningvärdets fall, den sociala oron — allt samverkade till det resultat, som bäst studeras i Bellmans episteldiktning före 1772, ett vilt orgiastiskt krogliv, där grevar och baroner, ämbetsmän och bankruttörer, soldater och pöbel befolka samma torftiga supgillen och bordeller och sova ruset av sig i samma rännstenar (Blanck). Troligen hade hungersnöden och eländet bland det nya industriproletariatet i städerna under vår socialhistorias första massarbetslöshet vid 1760-talets slut bidragit till denna omvärdering eller kanske riktigare upplösning av alla värden. Anders Odel antyder det, då han i en av sina politiska pamfletter talar om »ett hårt, förmätet och okristeligt de rikas bruk av välde, penningar och ägodelar på de

fattigas kostnad» som »ett tydligt tecken till en farlig annalkande välvning i staten». Eller, som det hette i en politisk agitationsvers från 1765:

Vi leva sälla tider. Vår kurs är 100 mark.
Stor sak vad folket lider. Det kan väl äta bark.

Under sådana förhållanden hade verkligen de aristokratiska parti-ledarna och hovet gemensamma intressen att tillvarataga, då de sammanträdde för att sluta politisk borgfred och sanera den politiska svindeln. Det kan 1762 ha varit mer eller mindre klart medvetet, det sköts under de följande åren åt sidan för alla de intresserade parternas, även hovets, särintressen, men det återkom, då ståndsstriden blev akut vid frihetstidens sista riksdag. Då tvekade man i varje fall icke bland borgfredens motståndare om vart den syftade. Där reste man ett hästskt och framgångsrikt motstånd mot den »enighet, som förenar egennyttiga medlemmar till ett skadeligt samband, vars orena avsikter äro stridande mot samhällets gemensamma väl» och nekade att bli »eniga trälar under ett och samma aristokratiska ok». Så tvingades adeln och byråkratien att ta sin tillflykt till konungamakten och befordra den revolution, som till namnet en aktion mot aristokratien (Valentin) hejdade partiernas ävlan, rensade upp den moraliska djungeln och bragte ståndsstriden till en vapenvila på halvtannat decennium.

Här ger sig kanske svaret på frågan om det teoretiska momentets betydelse för borgfredspolitikerna under frihetstidens slutskede. Mot denna bakgrund får man se den ideologiska motivering, som anfördes till stöd för tanken på en sanering av partilivet. Icke blott så att det under oron och upplösningen var bekvämt eller lockande att skjuta skulden på partiväsendet, vars brister voro i ögonen fallande. Inför alla brådstörtade omvärderingar sökte de hårt trängda privilegierade samhällsklasserna stöd i tanken på konungamakten som en räddning för hotade företrädesrättigheter och hotade livsvärden.

Nyare litteratur:

- A. Blanck, Bellman vid skiljovägen. Uppsala 1941.
- B. Boëthius, Magistraten och borgerskapet i Stockholm 1719—1815 (Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning). Stockholm 1944.
- E. Hörnström, Anders Odel. En studie i frihetstidens litteratur- och kulturhistoria. Uppsala 1943.
- O. Jägerskiöld, Hovet och författningsfrågan 1760—1766. Uppsala 1943.
- L. Linnarsson, Riksrådets licentiering. En studie i frihetstidens parlamentarism. (Skrifter utgivna av statsvetenskapliga föreningen i Uppsala XVI.) Uppsala 1943.
- G. Sahlberg, Gustaf Fredrik Gyllenberg. Hans liv och diktning under frihetstiden. Uppsala 1943.
- H. Valentin, Det sociala momentet i historieskrivningen om 1772 års statsvälvning. Scandia, Lund 1941.